

PreMedia2. Estudo etnográfico do sitio con arte rupestre do Penedo Gordo e deseño de ferramentas de avaliación interpretativa

F. Braña Rey,* D. Casado-Neira** e M. Dapía Conde*

**Departamento de Análise e Intervención Psicosocioeducativa
(campus de Ourense, Universidade de Vigo)*

***Departamento de Socioloxía, Ciencia Política e da Administración e Filosofía
(campus de Ourense, Universidade de Vigo)*

fatimab@uvigo.gal, albasousa@outlook.com, dcneira@uvigo.gal, ddapia@uvigo.gal

O proxecto «PreMedia. Interpretación patrimonial de sitios con pintura rupestre esquemática (PRE) da comarca de Monterrei (2018-2021)» comprende dous subproxectos: PreMedia1, que se circunscribe á creación dunha contorna visual para interpretar os sitios cos elementos patrimoniais analizados; e PreMedia2, que se ocupa do estudo etnográfico e da análise de satisfacción da difusión do primeiro. Este traballo céntrase en presentar as bases da pescuda arredor de/sobre o Penedo Gordo baseándose na primeira intervención arqueolóxica, e como esta pode ter relación ou incidencia no contexto social e cultural da comarca. As observacións realizadas durante este proxecto permitíronnos describir como as poboacións próximas ao Penedo Gordo integraron este xacemento na súa concepción territorial e patrimonial. Como punto de partida, definíronse obxectivos que permitisen complementar a intervención arqueolóxica desde a etnografía e a análise patrimonial crítica, coa intención de desenvolver un diálogo interdisciplinario efectivo e simbiótico. Co fin de coñecer cal é a percepción actual por parte da poboación do lugar, empregáronse dúas ferramentas metodolóxicas cualitativas: entrevistas a veciños e veciñas, e a observación de campo. Desde a perspectiva técnica, a de patrimonialización do penedo, artéllanse entre a recreación dunha tradición oral decaída (desde a perspectiva técnica) e as posibilidades de presentación do seu novo valor arqueolóxico que non aparece, a día de hoxe, como un elemento de identidade local.

Palabras clave :

Etnografía, moura, arte rupestre, prehistoria recente, TIC.

1. O proxecto PreMedia2

O proxecto «PreMedia. Interpretación patrimonial de sitios con pintura rupestre esquemática (PRE) da comarca de Monterrei (2018-2021)» comprende dous subproxectos: PreMedia1, que se circunscribe á creación dunha contorna visual para interpretar os sitios cos elementos patrimoniais analizados; e PreMedia2, que se ocupa do estudo etnográfico e da análise de satisfacción da difusión do primeiro. Con esta última parte, preténdese darlle soporte no ámbito das ciencias sociais á actuación do equipo responsable da intervención arqueolóxica no Penedo Gordo ou Penedo da Moura, nome co que tamén se coñece.

O Penedo Gordo está situado na aldea de Feilas (Vilardevós), na comarca de Monterrei. A súa presenza na paisaxe dálle un carácter especial ao tratarse dunha mole cuarcítica de varios metros de altura e lonxitude que destaca sobre unha paisaxe predominantemente chaira e aberta. É unha fraga que emerge de forma illada (tipo monólito natural). Ao igual que se atopa en moitos outros lugares da xeografía galega (Os Bolos da Cea –Lobios–, Cántara de Moura –A Veiga– etc.), o penedo non é un bloque autónomo pousado sobre o chan, senón un afloramento rochoso. Estes penedos son testemuña dunha singularidade paisaxística que lles confire un lugar destacado no imaxinario das sucesivas poboacións. Como o seu nome indica, o penedo destaca polas súas dimensións e por ser un lugar de presenza de mouras (eses seres lendarios do imaxinario popular tradicional), pero o penedo tamén xogou un papel relevante desde a prehistoria, como dan fe os restos de pinturas rupestres na súa superficie, así como os depósitos arqueolóxicos estratificados directamente vinculados coas paredes pintadas do penedo [1]. Ambos, pinturas e depósitos, fan do penedo un xacemento singular, xa que non é habitual esta relación directa entre manifestacións rupestres e evidencias de ocupación prehistórica; e, ao tempo, fálannos dun pasado no que o penedo, máis alá dunha singularidade paisaxística, adquire un valor simbólico que baixo diversas formas se foi manifestando ao longo da historia.

O estudo desas formas (pinturas rupestres, lendas e contos, e a súa percepción actual como ben patrimonializado) é o obxectivo do proxecto PreMedia2.

PreMedia2 encádrase dentro do proxecto «PreMedia. Interpretación patrimonial de sitios con pintura rupestre esquemática (PRE) da comarca de Monterrei (2018-2021)». A actuación arqueolóxica que deu paso ao presente traballo realizouse a través dun proxecto financiado pola Xunta de Galicia nun contrato I+D coa Universidade de Vigo, onde as actuacións en campo se realizaron entre setembro e outubro de 2018.

As manifestacións de pintura rupestre pospaleolíticas comezaron a buscarse no sur oriental de Galicia hai unha década [2], orientado a busca cun enfoque integrado transfronteirizo. A partir de 2017 foron descubertos catro sitios: a Cova dos Mouros da Fontaneira (Baleira), o Penedo Gordo (Vilardevós), Pala de Cabras en Casaio (Valdeorras) e o Penedo do Gato, no conxunto arqueolóxico de Ceeda das Chas/Castelo de Lobarzán (Oímbra e Monterrei) [3]. Co gallo de facerlle chegar a un público xeral o valor e a importancia destes achados, ao tempo que promove a súa conservación preventiva, PreMedia pon en marcha unha iniciativa de visitas virtuais coa incorporación de recursos interpretativos de dous destes lugares: a Cova das Pinturas do castelo de Lobarzán e o Penedo Gordo (no que nos centraremos).

O presente texto presenta as liñas xerais do traballo de corte etnográfico levado ao cabo co fin de coñecer a relación que a poboación local estableceu co penedo e, particularmente, a través da breve intervención arqueolóxica que se realizou no ano 2018. Desenvolver este proxecto no verán do ano 2020 permite describir os procesos que están en marcha nas poboacións próximas ao Penedo Gordo en canto a ser este concibido como xacemento e/ou patrimonio cultural.

2. Os obxectivos

Como punto de partida definíronse obxectivos que permitisen complementar a intervención arqueolóxica desde a etnografía e a análise patrimonial crítica [4] coa intención de desenvolver un diálogo interdisciplinario efectivo e simbiótico. A colaboración conxunta das áreas de antropoloxía social e cultural (ciencias sociais) e prehistoria (artes e humanidades) da Universidade de Vigo no desenvolvemento deste proxecto abre unha nova liña de traballo para configurar intervencións arqueolóxicas de carácter patrimonial, cun enfoque social e implicado no territorio. A realización de etnografías cun carácter innovador na contorna dos xacementos arqueolóxicos permite, sen dúbida, facer unha aproximación máis realista aos intereses e ás necesidades destas comunidades, diagnosticar o grao de vinculación coas actuacións referidas, e o impacto destas

a diversos niveis [5]. Permite, tamén, establecer unha base na resposta ás asociacións culturais interesadas na revalorización do patrimonio cultural e arqueolóxico da comarca e que canalizan as demandas do tecido socioeconómico no que están inseridas. Finalmente, manifesta a necesidade dunha comunicación máis directa coa poboación local e dunha escoita activa e desinteresada, que lle permita contar a súa propia historia do lugar e transmitir as súas inquedanzas.

O traballo articulouse arredor do xacemento do Penedo Gordo e como esta intervención ten impacto, ou non, no contexto social e cultural na comarca. Para isto, formulamos oito obxectivos que nos permitirán describir como as poboacións próximas ao Penedo Gordo inclúen ou non este xacemento na súa concepción territorial e patrimonial.

Trátase, polo tanto, dunha análise da percepción do penedo baseándose no proceso actual de patrimonialización, o sentido que ten e adquire no presente para a poboación da parroquia, que, en principio, son os primeiros actores que poden dialogar co impacto económico (a través do seu posible papel como dinamizador de recursos), simbólico (coa redefinición da historia do penedo baseándose nas pinturas rupestres) e comunitario (a súa pegada na vida da aldea). Debemos puntualizar que este proxecto non trata de materializar o penedo como recurso turístico, o que sen dúbida poría en perigo a conservación dos testemuños que recolle, senón de identificar en que medida traballar no penedo a nivel arqueolóxico e patrimonial leva implícita a idea da explotación turística no imaxinario local.

Os obxectivos que se marcan nesta fase do subproxecto PreMedia2 son os seguintes:

1. Realizar unha descrición etnográfica do Penedo Gordo recoñecendo elementos que son cultural e socialmente significativos para a poboación na que se sitúa.
2. Potenciar o coñecemento dos recursos patrimoniais do val do Támeiga e contribuír á súa valoración e conservación.
3. Conseguir elementos que vinculen o xacemento coa ampla oferta natural xa existente e enténdelo como paisaxe significada.
4. Procurar coñecer que transferencias poden darse para o desenvolvemento social e económico desta comarca da provincia de Ourense.
5. Xerar elementos susceptibles de seren empregados como recursos interpretativos (vinculalos coa emoción, lenda, natureza, historia, xenio creador...).

6. Explorar as posibilidades de posta en valor destes elementos do patrimonio cultural e de minimizar o impacto real sobre os xacementos, traballando na súa conservación preventiva.
7. Coñecer o que a veciñanza pensa da intervención feita ata o momento.
8. Recoller testemuñas que permitan analizar desde unha perspectiva simbólica a lenda da moura no Penedo Gordo.

3. O Penedo Gordo: características do territorio, usos e simboloxía

O Penedo Gordo está situado nun territorio que ten experimentado fondas transformacións sociais ao longo do Holoceno. Xa hai constancia dunha continua presenza humana, como fan as propias pinturas, ata os nosos días. Aínda que na actualidade a presenza humana é menor por mor do despoboamento, o impacto da actividade humana no medio segue a transformar ese territorio (abertura de pistas, lumes forestais, agresións contra o patrimonio, etc.). O Penedo Gordo atópase dentro do tramo municipal de Vilardevós, entre as poboacións de Feilas (Vilardevós), A Trepa (Riós) e Fumaces (Riós). A poboación máis próxima é a da Trepa (800 m). O penedo pódese ver desde a aldea de Feilas dirección sueste, sempre e cando o sol non se reflecta na aba do monte da Pedra Sonlleira. Un lugar inevitable, xa que corresponde ao camiño de entrada desde o eixe principal da Gudiña a Verín (a estrada nacional N-525, hoxe próxima á autovía A-52), co que a súa presenza debeu de ser constante xa nas antigas vías de comunicación, como se reflicte na cartografía histórica.¹

Figura 1. Localización de Feilas e do Penedo Gordo. Fonte: Instituto Xeográfico Nacional²

- 1 Pódense consultar as vías de comunicación antigas rexistradas en cartografía histórica como o mapa de Domingo Fontán de 1845 (accesible en: biblioteca.galiciano.gal/) ou o mapa topográfico de 1940 (accesible en: centrodedescargas.cnig.es/, folia 303).
- 2 Accesible en: contenido.ign.es/iberpix/visor.

A distancia desde a poboación de Vilardevós é de entre 10 e 12 Km (OU-310/N-525/OU1005). Dependendo da ruta escollida, estímase percorrer a distancia en automóbil entre 15 e 17 min. Riós atópase a 7 Km aproximadamente (N-525/OU-1005/ estrada de Romariz), en tempo sobre 11-12 min. A poboación de maior densidade máis próxima é Verín: 11 e 16 Km aproximadamente (N-525/A52) e un tempo de percorrido estimado de entre 13 e 16 min.

Se hoxe está protexido por monte baixo (o que dificulta o acceso), cabe pensar que nun extenso pasado de actividade agrícola e gandeira tiña unha proximidade e unha visibilidade maior. De feito, está situado en terreo agrícola de propiedade privada que pode ser en man común ou particular.

O Penedo Gordo está situado en chan parcelado (polígono 4) do termo municipal de Vilardevós. Para acceder a el hai que atravesar outros terreos. As parcelas están clasificadas como chan rústico e uso principal agrario cunha cualificación principalmente de matogueira, agás unha parcela que está cualificada como FC Castaña. O acceso aos terreos facilita a estrada a Feilas, o camiño da Portela e o camiño da Verea (ou Brea, camiño de paso da transhumancia cara a Castela [6]). Na cara norte limita con máis terreos parcelados ata chegar a Pedra Sonlleira e ao monte comunal (MCV Feilas).

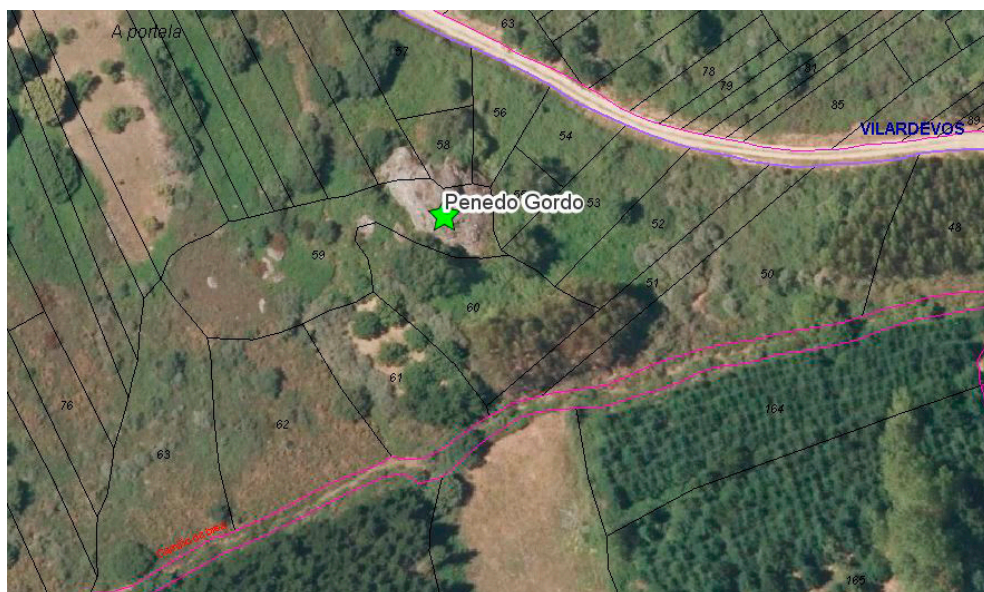

Figura 2. Vista aérea do Penedo Gordo. Fonte: Sixpac³

3 Accesible en: sixpac.xunta.es/.

Aínda que tiña varios accesos, desde Feilas faise un camiño de fácil percorrido e de curta duración (non máis de 10-15 minutos, uns 700 m), aínda que o mal estado da sinalización *in situ* pode presentar dificultades para a persoa que non coñeza a zona debido aos distintos camiños que cruzan a ruta. *A flora do lugar do penedo está configurada maioritariamente por matogueira*, que denota actividade agrícola abandonada: silveiras, fentos e xestas. Tamén están presentes, aínda que en menor medida, bidueiros, piñeiros e carballos. Os bidueiros e os fentos fálannos de que é unha zona húmida; no entanto, nesta ocasión non recolleemos testemuñas que lembrasen que houbera unha mina de auga como si indacan traballos anteriores[7].

Os penedos pódense asociar ás covas das mouras, lugares que serven de entrada co mundo dos seres do submundo ou con lugares aos que soben e desde os que se deixan ver. Na etnografía galega está ben documentada esta simbiose entre seres mitolóxicos e formacións pétreas, entre o que é visible dunha forma senlleira e o que oculta aos seus pés: os tesouros [8, 9, 10].

Sobre o uso do penedo e dos arredores, a percepción e a memoria que nos transmiten as persoas de máis idade dan fe dun lugar asociado á agricultura e á gandaría, onde se ía levar a facenda. Subíanse ao penedo para observar as vistas e os nenos e nenas das aldeas usábano con fins lúdicos: comían alí a merenda, xogaban, subían ao alto, etc. Porén, ligado ao despoboamento e á perda da actividade agrícola e gandeira, o penedo foi perdéndose na maleza, asimilando desta forma o destino incerto que afrontan as aldeas e a vida no rural.

A recuperación do penedo como achado arqueolóxico ten en si mesmo un valor científico, ao que se suma a súa relevancia patrimonial. Aínda que é certo que nas percepcións da veciñanza as pinturas non son coñecidas, hai constancia do penedo como lugar con sentido na tradición oral local. A nosa tarefa, complementaria aos traballos de carácter arqueolóxico, pasa por entender o sentido que esa posta en valor patrimonial ten entre habitantes e visitantes (virtuais). Isto haino que encadrar nun contexto onde o penedo pasa de ser un lugar de crenzas populares (xa máis como recordo dun pasado esmorecente ca unha mitoloxía vixente) a un lugar de interese arqueolóxico. Non se trata de recuperar o pasado simbólico do penedo, senón de afondar nas posibilidades de posta en valor patrimonial, axuntando as evidencias diacrónicas da ocupación do lugar desde a prehistoria, constatadas polos restos arqueolóxicos e as manifestacións

Figuras 3 e 4. Vista xeral do Penedo Gordo. Fotografías de A. Sousa

de arte rupestre. As evidencias arqueolóxicas do que se coñece, xa que a sondaxe realizada ata o momento non esgotou a potencia estratigráfica, van desde o Neolítico Medio, pasando polo Calcolítico (na prehistoria), ata evidencias dun episodio bélico da guerra de Independencia española (ataque do Penedo Gordo). Tamén nos interesamos polo pasado da tradición oral e polo presente baseado na difusión do seu valor cara a un público xeral.

3. O Penedo Gordo como lugar de tránsito: a vereia e o Camiño de Santiago, e o contrabando

Nas aldeas de arredor recordan empregar o camiño que vai polo Penedo Gordo para dirixirse á escola, a Verín, ou a outras zonas en busca de pasto para o gando. O camiño é recoñecido como tramo da Vereia de paso cara a Castela [11].

A variante da Vía da Prata (Camiño de Santiago) que pasa por Feilas non ten moita afluencia de peregrinos, en parte pola falta de promoción e de coidado; de feito, no ámbito institucional (concello de Vilardevós), ao ser só unha pequena porción a que pasa por este concello (a maior parte do tramo sitúase no termo municipal de Riós), parece que non se lle dá o valor suficiente que xere recursos ou promova acción nesta área, mentres se centran os seus esforzos no recoñecemento doutra ruta máis longa.

Ao respecto do contrabando, este producíase en toda a zona situada preto da raia e, ao ser unha actividade clandestina, os lugares e as rutas realizados cambiaban continuamente; polo que aínda que o concello ten marcadas unhas rutas de contrabando, non teñen necesariamente que axustarse á realidade. O centro de interpretación de contrabando carece, no momento de facer o traballo de campo, de contido interpretativo e ofrece apenas uns folletos das rutas sinaladas.

4. A aldea de Feilas

A aldea de Feilas atópase no concello de Vilardevós, de 1846 habitantes (censo de 2019). Este aglutina 29 entidades singulares e as máis poboadas son Vilardevós (249 persoas = 116 homes + 133 mulleres), Terroso (171 persoas = 93 homes + 78 mulleres), Arzádegos (170 persoas = 98 homes e 72 mulleres), Vilarello (125 persoas = 65 homes + 60 mulleres), Enxames (122 persoas = 66 homes + 56 mulleres) e Vilar de Cervos (114 persoas = 61 homes + 53 mulleres). Estas seis entidades singulares acollen o 51,52 % da poboación do concello e queda o restante 48,48 % repartido nas outras 23 entida-

Figuras 5 e 6. Camiños actuais nas inmediacións do Penedo Gordo. Fotografías de A. Sousa

des. A entidade deste concello máis próxima ao Penedo Gordo é Feilas, onde residen, segundo o censo de 2019, 34 persoas (19 homes e 15 mulleres). A súa poboación foi descendendo na última década nunha porcentaxe do 34,52 %. En todo o concello de Vilardevós a redución da poboación foi dun 20,57 %.

Segundo a información achegada polo propio concello, a agricultura e a gandaría sustentan a economía. Nun tempo pasado existían explotacións mineiras de estaño e de volframio; en 2013 unha empresa procurou tantalio en Vilar de Cervos (no entanto, parece que os permisos caducaron sen extraccións como pasou cos permisos para o volframio) [12]. Na agricultura as principais producións son a pataca, o centeo, o millo e a cebada ou o trigo. A castaña tamén ocupa un lugar importante e estase recuperando a viña. O gando vacún sería o predominante. Ademais das actividades principais, a gandaría e a agricultura, existen tamén talleres de carpintaría e comercios.

Na aldea de Feilas e na zona do Penedo Gordo abunda a pedra e hai testemuñas que falan dun lugar de extracción de materia prima para os traballos de cantaría moi abundantes na zona (muros e casas realizadas coa técnica da pedra seca; lémbrese que esta técnica está declarada como patrimonio cultural inmaterial pola Unesco).

Como patrimonio histórico-artístico destaca o patrimonio arqueolóxico e a arquitectura sacra, como, por exemplo, os retablos e as pinturas barrocas dos templos parroquiais de Vilardevós, Enxames e Vilarello da Cota. Arquitectonicamente destacan a igrexa de San Bartolomeu de Berrande (barroca, s. XVIII), a de San Pedro de Osoño e a ermida da Nosa Señora de Portas Abertas en Florderrei Vello. Como patrimonio popular, o concello menciona as fontes, os muíños, os fornos comunais, as cruces do hospital (Osoño) e Vilardevós, e os petos de ánimas de Vilar de Cervos, Enxames e Vilarello.

O turismo está ligado á natureza e ao patrimonio e é punto no Camiño de Santiago do denominado «camiño mozárabe portugués», que enlaza co camiño galego do sueste pertencente á Vía da Prata. Esta ruta tamén foi un camiño de contrabando entre Galicia e o norte de Portugal.

O concello promove tres rutas circulares: a ruta da Serra (entidade de Vilardevós e monte do arredor cun desnivel de 300 m que alcanza o seu pico nos 1050 m e o punto máis baixo nos 750 m), co centro de interpretación de contrabando como punto de interese; a ruta da Terra de Arriba (entidades de Berrande, Soutochao e Tomonde, e un desnivel de aproximadamente 155 m; o punto máis alto alcanza os 875 m e o máis baixo, os 720 m), coas fervezas da Cidadella preto de Tomonte, a igrexa de Soutochao

e a fonte dos Bucraneos en Berrante como puntos de interese; e, por último, a ruta da Raia (entidades de Vilardevós, Enxanes, Vilarello de Cota, Arzádegos e Florderrei; cun desnivel aproximado de 360 m, o punto máis alto alcanza aproximadamente 1050 m e o máis baixo, 690 m). Como puntos de interese nesta ruta recóllense o centro de contrabando en Vilardevós, a igrexa barroca do século XVIII en Enxames e a ermida da Nosa Señora de Portas Abertas en Florderrei. Tamén se menciona un albergue en Vilarello da Cota.

As principais festas están ligadas ao santo ou santa de cada unha das poboacións que conforman o concello, por exemplo en Feilas, entidade próxima ao elemento, celébranse as festas á Santa Bárbara o 4 de decembro.

O nome do Penedo Gordo non ten máis significado ca o evidente; trátase dun penedo moi grande en comparación con outros da zona e salienta a súa figura por riba da vexetación. Non é o penedo máis grande coñecido na contorna, xa que se fala doutro, o Penedo Grande. Podemos interpretar como mostra da abundancia de penedos na zona que nos outros lugares, como en San Cristovo, refírese a el como o Penedo Gordo de Feilas. A importancia simbólica da pedra e os penedos vese reflectida en que todos eles teñen o seu nome e, asociados a eles, lémbrese que en todos os lugares existe a maxia dun penedo, en relación coa abundancia de lendas asociadas, como por exemplo a da Fraga da Moura en Castrelo da Cima.

5. Metodoloxía

Como primeiro paso no desenvolvemento dunha estratexia consistente de difusión do valor patrimonial do penedo, cómpre saber cal é a percepción por parte da poboación do lugar actualmente. Isto vainos permitir poder entender o significado do afloramento na súa percepción tradicional e a luz dos novos descubrimentos, e enriquecer a información que se poida engadir á contorna virtual realizada no PreMedia1. Para levar a cabo esta achega *emic* [13], desde a perspectiva de quen vive no contexto, empregáronse dúas ferramentas metodolóxicas cualitativas: entrevistas a veciños e veciñas, e unha observación de campo.

Na táboa 1 presentamos o guiión da entrevista, conformada por seis áreas temáticas sobre os diferentes aspectos para valorar baseándose nos obxectivos propostos: 1) valoración da calidade de vida: percepción sobre o territorio da persoa entrevistada; 2) territorio do Penedo Gordo: espazo e significado do Penedo Gordo ou incluso as pin-

turas; 3) lugar de tránsito: o espazo e o significado próximo ou mesmo o penedo como lugar (como espazo de paso a través da historia e dos diferentes usos); 4) o xacemento: espazo e significado do penedo desde a ciencia cara á cidadanía; 5) a lenda: configuración e transmisión; e 6) desenvolvemento local: desenvolvemento rural, as opcións de futuro que poden estar ou non incluíndo o penedo.

Área temática	Ítems
Valoración da calidade de vida	Opinións sobre o estado da comarca (Verín/Monterrei) Concello (Vilardevós) Localidade (Fumaces) a nivel de desenvolvemento local: calidade de vida, economía, poboación (relevo xeracional) Recursos naturais e económicos, bens patrimoniais e recursos turísticos
Territorio do Penedo Gordo	Que é o Penedo Gordo. Propiedade e mantemento Características naturais destacables: flora, fauna etc. Nome e significación Importancia do penedo na contorna sociocultural Usos: romaría, zona de monte, agricultura, pastoreo Comprobación de datos anteriores: localización das fontes de auga Lumes, incendios, prácticas sociais
Lugar de tránsito	Camiño de Santiago A vereia-transhumancia Contrabando Situación norte/sur/este/oeste-diúrna/nocturna Bens patrimoniais da contorna: cancións, lendas, artesanías, costumes, saberes (a fronteira portuguesa), monumentos, patrimonio etnográfico: muíños, eiras, hórreos, etc.
Xacemento	Historia: prehistoria, Idade media, guerra da Independencia Opinión sobre o traballo realizado, opinión sobre a declaración de BIC Pinturas: coñecemento, visitas, interpretación e opinión sobre as pinturas
A lenda	Relato Nome. Denominacións Significación-mensaxe. Transmisión Importancia-representación
Desenvolvemento local	Opinión sobre o desenvolvemento futuro da vida na aldea, concello, comarca, etc. Expectativas, opcións de mellora. Detección de necesidades Interese da veciñanza no penedo Percepción de desenvolvemento desde as actuacións feitas no penedo

No que atinxe ao guión de observación de campo (táboa 2), este consta de cinco categorías: 1) identificación do elemento; 2) usos do espazo; 3) interpretación do penedo; 4) emoción: territorio, espazos, lugares, historia; e 5) expectativas de futuro.

Tamén se tomaron notas de campo sobre a observación nos diferentes lugares visitados e nos contactos realizados.

Categoría	Ítems
Identificación do elemento	Fotografía do elemento da localización (elemento e puntos de interese próximos) Coordenadas Denominacións Localización administrativa
Usos do espazo	Uso aberto/restrinxido/prohibido Actividades permitidas e non permitidas Actividades laborais ou lúdicas vinculadas ao elemento Outras actividades Actrices que usan e/ou ocupan o espazo
Interpretación no penedo	Sinalización de accesos Forma de acceso Modos de aproximación e de interacción co elemento Coidado do elemento e dos arredores (contaminación, protección fronte aos lumes etc.) Bens patrimoniais da contorna: cancións, lendas, artesanías, etc.
Emoción: territorio, espazos, lugares, historia	Aspectos de valoración sobre a lenda e a súa orixe, transmisión, etc. Discursos, variabilidade dos discursos entre diferentes axentes sobre o Penedo Gordo Mensaxes e información relevante transmitida
Expectativas de futuro	Quen é un axente en relación co patrimonio do Penedo Gordo? Interese sobre o tema dos diferentes axentes Bens patrimoniais: conservación, difusión, utilización

Táboa 2. Guión de observación de campo

O traballo de campo etnográfico levouse a cabo os días 30 e 31 de xullo de 2020 nas entidades singulares do concello de Vilardevós (Feilas e Vilardevós) e do concello de Riós (Fumaces, A Tropa, San Cristovo e A Chaira –Trasestrada–). Realizáronse un total de 13 entrevistas a 14 persoas (véxase a táboa 3): 5 en Feilas, 2 na Chaira (unha a dous informantes), 2 en Vilardevós, 1 en San Cristovo, 1 en Fumaces, 1 en Verín e 1 en Castrelo de Cima (de forma telemática).

Código	Características	Formato	Lugar
1	Persoal técnico, muller	Gravación de audio: 1 h 1 min 45 s	A Chaira (Trasestrada)
2	Persoal técnico, muller	Gravación de audio: 1 h 27 min 40 s	Vilardevós
3	Veciño e veciña	Gravación de audio: 16 min 51 s	Fumaces
4	Veciño	Gravación de audio: 32 min 47 s	Feilas
5	Persoa de asociación cultural	Gravación de audio: 1 h 8 min 52 s	Castrelo de Cima
6	Persoal técnico, home	Gravación de audio: 22 min 14 s	Vilardevós
7	Home, casado, residente na comarca	Gravación de audio: 1 h 40 min 57 s	Verín
8	Veciña	Gravación de audio: 22 min 45 s	San Cristovo
9	Veciña	Gravación de audio: 1 h 24 min 58 s	Feilas
10	Veciño	Gravación de audio: 26 min 5 s	Feilas
11a	Persoal técnico, home e muller	Gravación de audio: 48 min 38 s	A Chaira (Trasestrada)
11b	Muller	Gravación de audio: 44 min 8 s	A Chaira (Trasestrada)
12	Veciño	Gravación de audio: 12 min 54 s	Feilas
13	Veciño	Notas de campo	Feilas

Táboa 3. Relación das entrevistas realizadas

Cómpre indicar que o traballo de campo realizouse nunhas circunstancias excepcionais e complexas. Moitas das persoas informantes comentaron que tiñan medo: no momento de facer as entrevistas estabamos en situación de pandemia pola COVID-19, no concello declarárase un incendio días atrás e seguían fronteas abertas, e en días previos asaltaran un veciño dunha aldea próxima. Todos estes fenómenos adversos conseguiron que as posibilidades de localizar informantes, ter unha interacción fluída e as posibilidades de visitas ao propio lugar estivesen sometidas a dificultades engadidas.

6. A lenda

Neste apartado cómpre anotar non só o ámbito lendario relacionado co mundo das mouras, senón os datos do folclore recollidos no traballo de campo e que acompañan o contexto cultural do lugar. Así, directamente co Penedo Gordo relátannos un costume que se realizaba en San Xoán e que consistía en ir cedo ao penedo e «ir ver bailar o sol». En Fumaces mencionan a interpretación de música coa tixola, ligado tamén á aldea de Feilas. Hoxe apenas queda unha ou dúas persoas que a toquen. En Fumaces faláronnos dunha muller que interpreta deste xeito, mais debido á súa idade avanzada e á situación da COVID-19 non se puido contactar con ela.⁴

A lenda asociada ao Penedo Gordo parece ter unha finalidade explicativa: de onde xurdiu o penedo que destacaba nun terreo chairo. A explicación que recolle a lenda é que unha moura (ou vella segundo a aldea) ía fiando cun fuso e co penedo na cabeza, cansou e pousou o penedo, e quedou así ata hoxe. En Feilas, tamén, nos falan de que hai agochado un xugo de ouro que levaba a mesma muller. O recompilado nesta ocasión coincide co que se recollera no anterior traballo etnográfico levado ao cabo por Bruno Rúa [14].

Pénsase que esta parte da lenda, a do xugo de ouro, está ligada á historia dun cura, o cura da Trepá, que logrou organizar unha feira de gando e que, por este motivo, tiña moita riqueza; malia isto, cando morreu non se atopou nada e contábase que escondera o «tesouro», como indica un informante:

Entón cóntase a historia do cura da Trepá. O cura da Trepá, segundo parece, pois estaba moi relacionado coa casa de Alba, que eran condes de Monterrei..., moi relacionado en cortes, cando o mandaron para aquí foi cando mandou construír o santuario da Trepá, é dicir, a igrexa que teñen hoxe. E non sei porque nin por que non conseguiu a exención dunha feira [...] ti sabes que daquela todo o que organizaba unha feira levaba comisión. Entón, como se falaban desas feiras que eran inmensas, que eran de miles de persoas, falábase de que o cura da Trepá era o cura máis rico de España, pero cando morreu esa riqueza non aparece por ningún lado e na Trepá segue existindo a teima de que nalgunha parte da reitoral, nalgunha parte dos *toxeiros* do cura, hai un tesouro enterrado.

4 A agrupación «Velaí vén», da asociación cultural Donaire da Coruña, o 27/09/2013 interpretou no programa da RTVG *Luar* a peza «canto e muiñeira de Feilas tocando a *sartén*», tal e como nos describiron. Pódese ver a actuación neste enlace: [youtube.com/watch?v=XSuv0Uj0JIQ](https://www.youtube.com/watch?v=XSuv0Uj0JIQ).

Pero sobre todo a lenda era parte da linguaxe en clave empregada na comunicación entre xeracións, as historias que lle contaban as máis maiores (nunha configuración das mulleres como transmisoras da tradición) aos cativos e cativas, historias que seguramente perseguían espertar a imaxinación dos máis pequenos e gozar revivindo a propia inocencia a través da experiencia dos outros/as. As lendas perduran sempre que haxa ouvidos atentos ás historias das persoas máis vellas. A perda de convivencia entre as xeracións debido á migración a áreas urbanas, así como a desconexión co lugar, racha coa finalidade destas e son substituídas polo silencio.

7. As posibilidades do patrimonio no desenvolvemento local

O desenvolvemento local presenta barreiras importantes xa descritas anteriormente, e os problemas de repartición territorial, a ameaza dos incendios, a fenda dixital, o despoboamento e a falta de industria produtiva son os máis relevantes. As expectativas de mellora son moi reducidas con respecto ao Penedo Gordo; fálase da posibilidade de atraer o turismo sostible e a dinamización que xeran xa os propios traballos de recoñecemento e de investigación da zona. Non obstante, a visita turística no penedo está moi limitada, tanto pola conservación patrimonial coma pola propia situación socioeconómica na zona. A pesar destas dificultades, de acordo cos datos recollidos no traballo etnográfico, o feito de considerar o penedo como patrimonio vincúlase co turismo por parte de persoal técnico e da poboación local.

Como principais dificultades de cara á súa posta en valor atópanse as seguintes: 1) tanto as pinturas coma os restos arqueolóxicos de ocupación son dificilmente observables e comprendidos por algún leigo na materia, polo que é necesario investir na súa interpretación; 2) existen poucos recursos institucionais destinados ao mantemento do patrimonio e xérase o temor de que se inicie a posta en valor pero falle o mantemento destas; 3) a veciñanza (Feilas) non semella dispor de recursos materiais nin humanos para iniciar e manter un proxecto de posta en valor e de divulgación turística, así como de servizos asociados (v. g. aloxamento), e tampouco se percibe dinamización que faga pensar que esta situación vaia cambiar nun futuro; 4) no concello de Vilardevós non existen servizos ligados ao turismo, e aínda que en Riós si existe un pequeno albergue (Reitoral da Chaira), habería que calibrar as tensións que se poden producir se o beneficio do achado remata nun concello alleo, tendo en conta os antecedentes de preito coa propiedade de montes.

Con todo, a comarca, en xeral, e o concello de Vilardevós, en particular, conta cunha grande oferta natural e recursos patrimoniais (moitos sen catalogar e outros sen poñer en valor como, por exemplo, as minas de Vilar de Cervos espoliadas), nos que destacan a propia paisaxe natural (bosque, covas, penedos), o cultivo da castaña, a incipiente explotación vinícola, as construcións en pedra seca, os muíños, as igrexas, os fornos comunais, as fontes, os petos de ánimas e os cruceiros. Así como tamén, aínda que xa moi minguado polo despoboamento, usos e costumes diferenciados como as tradicións ligadas ao entroido e ao magosto, a música tradicional (tocar a *sartén*) e en relación coa historia e coa situación xeográfica de fronteira: o contrabando.

Finalmente, pese ás dificultades descritas de cara ao desenvolvemento, obsérvanse, tamén, algúns puntos de mellora nos que destaca a maior participación política (ligada ás protestas polo feche do hospital de Verín) e a posta en valor da vida rural en contraste coa urbana, baseada na experiencia da emerxencia sanitaria provocada pola COVID-19. As forzas céntrase sobre todo na supervivencia e non tanto en buscar novos proxectos que, apenas con poboación activa, dificilmente poderían asumir ou apoiar.

As covas da moura, os penedos, a plantación de castiñeiros,⁵ a cantaría, os muíños e os fornos comunais, a música tradicional coa tixola (*sartén*), o costume de ir ver bailar o sol en San Xoán e os distintos camiños que conectan as aldeas son algúns dos elementos naturais e de patrimonio cultural ligados ao lugar do xacemento, o Penedo Gordo, ao que habería que engadir a actividade agrícola e gandeira, o sentimento de comunidade e a vida no rural. O valor arqueolóxico é invisible para ollos non expertos e precisa de interpretación, de aí a importancia do proxecto PreMedia1. Non obstante, o coidado da paisaxe e do patrimonio é moi limitado, a poboación local trata de compensar con medios propios esta deficiencia pero non pode asumila, a desesperanza e o sentimento de abandono é reiterado nas súas reflexións. Neste sentido, o traballo de campo arqueolóxico foi ben recibido na medida que abriu o penedo de novo ao pobo, mais dáse a contradición entre a esperanza de abrir un lugar e a visita técnica, e a realidade de non ter consolidados recursos que fagan posible fixar poboación e conservar os modos de vida agropecuarios que permitirían manter a paisaxe de Feilas.

5 Pese á ameaza dun parasito do castiñeiro: a avespa chinesa do castiñeiro (*Dryocosmus kuriphilus*).

Pese ás dificultades e ás pobres expectativas de mellora, obsérvase un certo apoderamento da poboación. Aínda é pronto para ver o impacto que ten este cambio de perspectiva; incluso de ver se se trata dun cambio perdurable no tempo, semella ser o camiño para reclamar un trato máis xusto cara ás rexións rurais unicamente miradas para a extracción de recursos.

8. Conclusións

A conservación do patrimonio está ligada á conservación da vida rural. Actualmente, a comarca atópase ameazada co despoboamento e co envellecemento da poboación. Isto agrávase debido ás ameazas (v. g. incendios, inseguridade) e á falta de servizos básicos (v. g. transporte). A mellora na accesibilidade ás vivendas e aos terreos para os proxectos que contribúan ao desenvolvemento, engadindo a dotación de recursos ligados á comunicación e ao transporte, semella ser un dos primeiros pasos, se cadra imprescindibles, para poder trazar un bosquejo de futuro na comarca e no concello.

Con respecto aos traballos de campo realizados nos eidos arqueolóxico e etnográfico, a veciñanza demanda máis comunicación, unha escoita activa e desinteresada que permita contar a súa propia historia do lugar e transmitir as súas inxedanzas.

Que é o Penedo Gordo? Que fai alí en medio da chaira? Aos meniños e meniñas contábaselles que o trouxera unha muller (vella, moura) e que, cansada, o pousou sobre o chan. Seguramente a inocencia da infancia aceptaba o relato, a lenda tiña fin explicativo, pero tamén comunicativo: entre xeracións «era un conto que contaban as vellas» e que os nenos e nenas escoitaban con agrado. Pero sobre todo o Penedo Gordo foi unha das testemuñas da vida activa no rural; nel atopábanse e xogaban as nenas e nenos, comíase a merenda, mentres as terras do arredor eran sementadas ou servían de pasto para o gando. As longas xornadas motivaban a curiosidade e subíase ao penedo para ver as vistas, vendo máis aló da fronteira. O Penedo Gordo identificábase como propiedade de Feilas, polo que é posible que fose un elemento que daba conta da chegada á aldea antes de ver a primeira casa desde o camiño que comunica coa Tropa. Todos os elementos hoxe en día xa non teñen vixencia e falan dunha memoria xa perdida. Fanse numerosas mencións a patrimonio material como muíños, fornos, cova, etc., aos que se lles dá máis importancia e peso ca

á presenza do penedo. As posibilidades de patrimonialización do penedo haberá que artellalas entre a recreación dunha tradición oral xa perdida (o relativo á moura) e as posibilidades de presentación do seu novo valor arqueolóxico que non aparece, a día de hoxe, como un elemento de identidade local.

9. Referencias

- [1] Comendador Rey, B. (2019). Intervención Arqueolóxica no Penedo Gordo/ Penedo da Moura. Memoria da Intervención Arqueolóxica 2018/2019. 2 vol. [Memoria inédita depositada na Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia]. Xunta de Galicia.
- [2] Comendador Rey, B. e Méndez Fernández, L. (2009). A recuperación dun contexto para un “tesouro” prehistórico: un proxecto de investigación e valorización patrimonial para O Monte Urdiñeira (Riós-A Gudiña, Ourense). *Revista Aquae Flaviae*, 41: 25-43.
- [3] Alves, L. e Comendador Rey, B. (2017). Arte esquemático pintado en el noroeste peninsular: una visión integrada transfronteriza. *Gallaecia*, 36: 11-52.
- [4] Fernández de Larrinoa, K. (2010). Razón y crítica del concepto ‘patrimonio cultural’. *Jentilbaratz*, 12: 49-66.
- [5] Pastor Pérez, A. e Ruiz Martínez, A. (2018). Analysing Heritage and Participation in the Gothic Quarter of Barcelona: Some Methodological Insights. *CPAG*, 28: 115-147.
- [6] Ferreira Priegue, E. (1988). Los caminos medievales de Galicia. Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- [7] Alves, L. e Comendador, B. (no prelo). Reshaping (all kinds of) borders. The site of Penedo Gordo in the context of north-western Iberia Schematic Art. Proceedings of the International Conference “Breaking Borders. Crossing Territories” CITCEM. Porto: University of Porto.
- [8] Aparicio Casado, B. (1999). Mouras, serpientes, tesoros y otros encantos: mitología popular gallega. Sada: Edicións do Castro.
- [9] Asociación de Escritores en Lingua Galega (ed.). (2012). Os mouros e as mouras: máxicos enigmáticos da mitoloxía. Actas das V Xornadas de Literatura de Tradición Oral. A Coruña: Asociación de Escritores en Lingua Galega.
- [10] Taboada Chivite, J. (1982). Ritos y creencias de Galicia. A Coruña: Ed. Sálvora.
- [11] Barriocanal Lopez, M. Y. (2011). O Camiño Real de Castela a Santiago por Ourense, base do camiño de peregrinación: Vía Da Prata. Ourense: Grupo Marcelo Macías de Colaboradores do Museo e Arquivo de Ourense.

- [12] Fonte, J., Rey, B. C., Lackinger, A., Fernández, C., Figueiredo, E. e Meunier, E. (2015). Estaño y paisajes del agua en el noroeste peninsular. Paisajes culturales del agua: arqueología, antigüedad, territorio. Ourense: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, pp. 57-70.
- [13] Harris, M. (1976). History and Significance of the EMIC/ETIC Distinction. *Annual Review of Anthropology*, 5: 329-350. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.05.100176.001553>
- [14] Alves, L. e Comendador, B. (no prelo). Reshaping (all kinds of) borders. The site of Penedo Gordo in the context of north-western Iberia Schematic Art. *Proceedings of the International Conference "Breaking Borders. Crossing Territories"* CITCEM. Porto: University of Porto.

Proxectos INOU 2020

Investigación aplicada na provincia de Ourense

Coordinadora:
de Blas Varela, Esther

Proxectos INOU 2020. Investigación aplicada na provincia de Ourense

Autores/as:

Comendador Rey, Beatriz Pilar
Braña Rey, Fátima
González Rodríguez, Rubén
González Rufino, María Encarnación
Rivas Siota, Sandra
Gullón Estévez, Beatriz
Rodríguez Campo, María Lorena
Pavón Rial, María Reytez
Mosquera Rodríguez, Manuel Alfredo

Coordinadora:

de Blas Varela, Esther

Comisión de Avaliación:

García Señorán, María del Mar
Franco Matilla, María Inmaculada
Prada Rodríguez, Julio
Rodeiro Iglesias, Javier
Méndez Penín, Arturo Jose
Sampayo Fernández, Jose A.

Vicerreitoría do Campus de Ourense-Campus Auga
Universidade de Vigo
Ourense, 2021

Nº de páxinas: 238

ISBN: 978-84-8158-916-0

Edición

Vicerreitoría do Campus de Ourense - Campus Auga
www.uvigo.gal/campus/ourense-campus-auga
© Universidade de Vigo

Maquetación

Rodi Artes Gráficas, S. L.

Reservados todos os dereitos. Nin a totalidade nin parte deste libro pode reproducirse ou transmitirse por ningún procedemento electrónico ou mecánico, incluíndo fotocopia, gravación magnética ou calquera almacenamento de información e sistema de recuperación, sen o permiso previo e por escrito das persoas titulares do copyright.

Índice

Prólogo	7
PreMedia1. Creación dunha contorna virtual para a interpretación patrimonial de sitios con pintura rupestre esquemática da comarca de Monterrei	9
PreMedia2. Estudo etnográfico do sitio con arte rupestre do Penedo Gordo e deseño de ferramentas de avaliación interpretativa	35
Intervención socioeducativa para un uso seguro das redes sociais na adolescencia: AppDIXITOU	57
AppDIXITOU: xogo educativo para móbil co que se conciencia a xente adolescente no bo uso das redes sociais	83
Aproveitamento e valorización de restos das podas de vide para obter «compostos de base» útiles para a síntese de produtos químicos de interese industrial e biocombustibles	105
Recuperación de compostos bioactivos procedentes de podas de vide mediante o uso de disolventes intelixentes	125
Diagnóstico do nivel de congruencia na oferta enoturística da provincia de Ourense	145
Extracción e preprocesamento de opinións sobre o sector enoturístico na provincia de Ourense	183
Análise e modelaxe de opinión sobre o sector enoturístico da provincia de Ourense	205
